

ТУРЦИЗМИ У ЊЕГОШЕВОМ »ЛАЖНОМ ЦАРУ ШЋЕПАНУ МАЛОМ«

БОГДАН Л. ДАБИЋ

Филозофски факултет, Сарајево

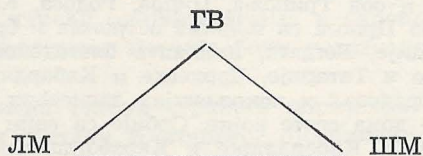
UDK 886.1/2-1:808.61/.62-316.3=943,5

Изворни научни рад

Примљен: 20. априла 1982.

Прихваћен: 4. новембра 1982.

По једнодушној оцјени књижевних критичара »Лажни цар Шћепан Мали« је најслабије Његошево дјело, иако је написан касније од »Луче микрокозма« и »Горског вијенца«. Стиче се утисак да је аутору некако понестајало стваралачког даха, можда због болести. Три главна Његошева дјела могла би се предочити, графички, на следећи начин:

Вриједи ли, онда, уопште и проучавати *језички израз* посљедњег Његошевог спјева? Писац ових редова убијеђен је да вриједи, а ево и аргумената за такав став:

1) Да бисмо формирали поуздан суд о Његошевом пјесничком језику, морамо узети у обзир сва његова (бар већа) дјела.

2) У »Лажном цару Шћепану Малом« има пасажа који су на великој поетској висини, има доста оних његошевских максима — које су произашле из скупогa животног искуства.

3) Овај Његошев спјев је по пјесничкој форми веома сличан »Горском вијенцу.«

Сва три Његошева главна дјела написана су у пјесниковом зрелом узрасту и у релативно малом размаку. Па ипак, у тим спјевовима има суштинских поетских разлика у стилу и језику, не само у погледу ауторске замисли и жанра. Прије свега, пада у очи знатна разлика у *лексици* Његошевог пјесничког израза. Мало упрошћено, о лексичком саставу ових спјевова могло би се рећи следеће: у »Горском вијенцу« и у »Лажном цару Шћепану Малом« присутно је мноштво *оријентализама*.¹ У »Лучи микрокозма«, напро-

¹ Уп. Б. Л. Дабић: *Слој турцизама у лексици »Горског вијенца« Петра II Петровића Његоша*, Књижевни језик, IX/3 (1980), 7—19.

тив, турцизама готово уопште нема, али ту врви од *словенизама* и *русизама*. Уопште узевши, Његош се доста служио ријечима страног поријекла, како европеизмима тако и оријентализмима.

Најбољи начин да директно заვიримо у лексику спјева о лажном цару Шћепану јесте да наведемо оно чувено прозно мјесто у којем се цитира потпуна титула турског султана:

БЕГЛЕРБЕГ

Дозива једнога кадију босанског и каже му да прочита титуо султанов посланицима; кадија доноси титуо

»Ја, султан Мустафа емир, брат Сунца а рођак Мјесеца, служитељ царствах и областих најславних и странах и градовах најсрећних, који служе киблом свијета и великим жртвеником роду човјеческоме, а имено Меке достопоштене, Медине знамените, Јерусалима светога у којему се закључаје свештена ограда мечита Алакса; господар од три велике столице које су предмјет зависти свијех царева земних, а имено Стамбола, Једрене и Брусе; господар земнога раја Сирије, Мисира јединственога и неспорнога, све Арапске, Африке, Барка, Каиревана, Халеба и Рака, арапскога и персијскога, Ласе, Дилета, Рака, Мосула, Шерсола, Дијарбекера, Сулкадрижа, Ерзерума, Сиваса, Адне, Карамана, Вана, Мавританије, Абисиније, Туниса и оба Трипоља, Ципра, Родоса, Кандије, Морије, Мора Бијелога и Мора Црнога са њинима острвима и бреговима, од области Анадолије и Румелије, Бегдата, жилишта благоденствија, земље Курдске и Грчке, Турске и Татарије, Черкеске и Кабардије, Грузије и Дешт-Канчака и свих градовах и покољенијех зависећих од Татарије, од све Босне, Биограда — дома свете војне, Србије са свим њеним градовима и кулама, све Арбаније, Каравлашке и Карабогданске с њеним путевима и градовима; ја император над императорима, раздавањем земних престолах; осјенка Божја над објема частима свијета; ја правосудни падишах, побједоносни шегиншах од бешчислених мјестах и градовах, султан син султанов, хакан син хаканов, султан Мустафа син ханов, син султана Ахмета, сина султана Мухамеда хана; ја шах којег је диплома на врховну власт потписана блистателним именом обладатеља од два дијела свијета и којег је халифска патента украшена великољепним титулом обладатеља од два мора.« (стр. 71/72).

У наведеном пасусу има, прије свега, подоста оријентализама: *султан, емир, кибла, мечит, кула, шегиншах, хакан, хан, шах, халиф (ска)*...² Ако сад горњем списку прибродимо још и властита имена — лична и географска, онда ће број турцизама из наведеног пасуса знатно порастати: *Мустафа, Мека, Медина, Алак, Стамбол, Бруса, Мисир, Каравлашка, Карабогданска, Ахмет, Румелија, Морија*... Дакле, укупно је у овом одломку заступљено око 25 турцизама, од којих 11 апелатива и 14 властитих именица.

² Уз пут напомињем да ћу у даљем тексту термин *турцизми* употребљавати у ширем смислу те ријечи, дакле, у значењу *оријентализми*. То је већ ушло у традицију код нас, чак и у познати Шкаљићев рјечник. ++ Под *европеизмима* подразумијевамо најприје ријечи грчко-латинског поријекла, а затим и оне које смо преузели из великих (свјетских) језика западне Европе (њемачкога, француског и енглеског).

Истовремено, запањиће нас и број *европеизама* у истом пасусу, од којих неке наводимо: *титуго*, *диплома*, *патента*... Овдје их исказујем под једним претинцем, без обзира из којег су европског језика ушли у наш (кон)текст.³

Посебну лексичку ставку у цитираном пасусу чине употријебљени *словенизми* и *русизми*. Оба ова значајна слоја лексике исказујемо у заједничком претинцу, јер је заиста тешко размеђити русизме од словенизама у Његошевом пјесничком тексту. То би, чак, могло да буде предмет једне будуће засебне расправе, а овдје ћемо засад само навести нешто ријечи из тога фонда: *служитељ*, *жертвеник*, *имено* (= и то), *достопочтена*, *столица* (= пријестоница), *несравнени* (= неупоредив), *жилиште* (= боравиште) *брегови* (= обале), *благоденствије*, *покољеније* (= народ) *зависећих*, *раздаватељ*, *части* (= дијелови), *правосудни*, *побједоносни*, *бешчислени*, *блестателни*, *обладатељ*, *великољепни*... Оваквих ријечи црквенословенског и руског поријекла има око 25 у цитираном пасусу. При томе напомињем да се не ради само о чисто лексичким позајмицама, већ има такође гласовних и творбених. Занимљиво је да се овдје оцртава извјесна равнотежа између оријентализама и европеизама, али ће она у даљем тексту Његошеве поезије бити нарушена у корист оријентализама.

Понуђени списак ријечи страног поријекла говори нам увјерљиво о лексичком саставу Његошевог пјесничког језика, али пошто је цитирани одломак *специфичне садржине* (званичан текст!), он нам још увијек не даје праву слику о размјештају тих слојева лексике у ткиву пјесничког дјела. Три су главна слоја Његошеве пјесничке лексике:

- 1) турцизми у ширем смислу ријечи
- 2) словенизми и русизми
- 3) европеизми

Разумије се, сва три ова слоја су придодата *основноме* слоју — који припада домаћим ријечима словенског поријекла.

У даљем излагању видјећемо да у основном тексту »Лажнога цара Шћепана Малог« ипак има онајмање словенизама и русизама, а у нашем илустративном одломку било их је доста. Све је то условљено природом текста и његовом *садржином*, али ће у даљем развијању фабуле број турцизама превагнути над европеизмима и словенизмима. Тој превази допринијела је и чињеница да је овај спјев *дијалогизиран*, мада у нешто другачијем смислу неголи »Горски вијенац«. У »Горском вијенцу«, наиме, директни преговори са турским поглаварима врше се једанпут-двапут, док се у »Лажном цару Шћепану Малом« они заправо протежу кроз цио спјев.

³ Читаоцу је одраније познато да у нашем језику има турцизама (оријентализама) који нису уопште оријенталног поријекла него су латинског или грчког поријекла. Таквих турцизама наћи ће се и код Његоша: *Стамбол*, *Румелија*, *унцил*, *папагале*, *јевтин*, *ефендија*.

Да бисмо добили макар приближну слику о заступљености турцизама у овом Његошевом спјеву, даћемо и неколико цифарских података. Цијели спјев о лажном цару има укупно 5 *чинова* (или 'дјејствија', како каже Његош). У првом чину има 877 стихова, други чин има 842 стиха, трећи 850 стихова, четврти чин има 912 стихова, а пети 623 стиха. Укупно, дакле, цио спјев има 4104 стиха. »Горски вијенац« има близу 3000 стихова, а »Луча микрокозма« око 2000. Према томе, обимом је највеће дјело Његошево »Лажни цар Шћепан Мали«, затим »Горски вијенац« па »Луча микрокозма«.

Занимљиво је како су турцизми распоређени у ткиву овога спјева, према појединим *чиновима*. У I чину има око 70 турцизама, у II исто толика, у III чину има их свега око 30, у IV чину око 20, док их у V чину има близу 100. Могао би неко у томе видјети неку неравномјерност, јер на примјер, највећи чин је IV, али он има најмање турцизама, најмањи чин је V, али он има највише турцизама. Овај парадокс објаснићемо тиме што су персонажи IV чина махом Црногорци хришћани, а персонажи V чина су махом муслимани. Значи да је пјесник имао осјећање за турцизме.

У Његошевом пропратном (прозном) тексту има такође нешто турцизама, углавном су то феудалне и војничке титуле (и уопште ратни термини): *фишек*, *барјак*, *Арслановић*, *шиш* (= штап), *сердар*, *беглербег*, *румели-валис*. То је свега 5—6 турцизама на 2 странице текста, а на истом томе простору пјесник је употрежио чак 20 европеизама: *епоха*, *докуменат*, *хартија*, *игуман*, *фац-симиле*, *арлива*, *република*, *маркиз*, *поезија*, *замађијати*, *рапорт*, *провидур*, *порта*, *вицеконсул*, *историја*, *патријарх*, *портангина* (= носила), *граф*, *калуђери*, *архимандрит*, *император*. У ауторском пропратном тексту има и извјестан број словенизама и русизама: *преданија*, *по недостатку*, *относећи се*, *извјестија*, *сопственога*, *подобно*. Занимљиво да је број русизама (и словенизама) готово подударан са бројем турцизама!

Прије него што пређемо на разматрање апелатива оријенталног поријекла, вриједило би се мало зауставити на властитим именима — личним и географским, јер их овдје има подоста: *Ахмет*, *Алак*, *Ал-Акнас*, *Амер*, *Амза*, *Арнаут*, *Арслановић*, *Брус*, *Черкези*, *Њехај-паша*, *Ђупрелић*, *Ђанбен-ђана*, *Гарут*, *Харани* (сиц!), *Хусеин*, *Једрена*, *Караман-паша*, *Ђукађински*, *Кади-Аићер*, *Кануни*, *Карадаг*, *Кирид*, *Кибрис*, *Киргизи*, *Мехмет-паша*, *Мула Хасан*, *Мустафа*, *Мурад*, *Муса*, *Мухамед*, *Хадица*, *Мека*, *Медина*, *Мисир*, *Морија*, *Махмудбеговић*, *Мерваг-Сафа*, *Могул*, *Осман*, *Омар*, *Оркан*, *Отмановић*, *Парашам*, *Румелија*, *Смајо*, *Стамбол*, *Сулеман*, *Скендербег*, *Шам*, *Шувајлија*, *Тамерлан*, *Татари*, *Топал-паша*... Овдје има 55 турцизама те врсте, па се тиме укупан број турцизама које је пјесник употрежио знатно повећава.

Ако укупан број турцизама заокружимо на 300, а знамо да цио спјев садржи око 4.000 стихова, онда нам се већ оцртава прецизно слика њихове заступљености у овом Његошевом дјелу. Осим тога, занимљиви су и случајеви гдје се у једном те истом стиху појављују оријентализам и европеизам напоредно.

За нашу анализу значајно је да се размотре турцизми и *по врстама ријечи*. Разумљиво је што огромна већина њих спада у класу именичких ријечи, али међу њима има, ипак, и нешто глагола, придјева, прилога, партикула и узвика. Све нам то говори о доброј заступљености турцизама у нашем језику уопште. Овдје би било сувишно да наведемо примјере именичких ријечи, али је зато неопходно навести примјере за остале врсте ријечи. У овом Његошевом спјеву заступљено је десетак глагола: *будалити, бегенисати, егленити, хајде, кубурити, кавурити се, потурчити, турковати, ...* Придјева има нешто више, приближно 20: *челикове* (споне), *песијанска* (сила), *румелински* (паша), *прејевтини* (старци), *исламски* (калифа), *бабова* (душа), *јефтини(ји)* (цар), *паћи* (вјера), *хаирли* (долазак), *мераметли* (падиша), *халал* (хљеб), *кадре* (војске), *махнита* (Хадица)... Једни од ових придјева још чувају траг свога поријекла јер немају моције (*паћи, мераметли, хаирли*), док су други већ стекли ту словенску граматичку особину (*кадар, махнит, челиков*). Знатан је и број прилога оријенталног поријекла: *бадава, бутумом, тевтером, барем, потаман, баш, ...* Такође је заступљен извјестан број везника, партикула и узвика: *ама, телми; ама, јок, аферим, аман, билах-геспих, алабила* итд.

Ради бољег сналажења у овоме слоју Његошеве пјесничке лексике дајемо азбучни списак турцизама из »Лажнога цара Шћепана Малог«:

А	Б	
авдес	бабов	будала
ага	бадава	будалити
ада	баљумез	була
адети	барем	бунар
аиван	барјак	бутумом
ала-била	барјактар	
Алах	баш	В
алмаз	баша	валис
ама	бе аферим	везир
аман	бег	већил
аманат	бегенисати	
аманет	беглербег	
арамбаша	бекрија	
аферим	белај	Г
Аџија	била	Гарут
ашчија	бињиш	гурабије

	Д	каури	потурчити
		каурин	прејевтин Р
девлет		кафа	
делија	девлет	кијамет	
диван		коран	
дин		кубурити	раја
дин-душманин		кула	ракија
дубара		купа	риџал
дућан		куран	румели-валеси
душманин		курбан	румели валис
			румелински
			рушпе
	Ђ		
		лакрдија	С
Ђанбен-Ђана		лула	
Ђемија			
	Е	љешина	
			санџак
егленити			сараји
ећим			сахан
ефендија			сераскјер
	З	марама	сердар
		махнита	сијасет
		меџдан	сичан
		мејдан	софре
		мераментли	спахија
заман		мечит	срма
занат		милет	Стамбол
занатлија		муезин	стамболски
		мула	султан
	И	мунара	
		мусаф	Т
измет			тандариха
измећар			татар
иман			Татарин
инсан		нахија	тевтером
инџил			телиш
исламски			тепсија
	Ј	одаја	теспих
		ока	токе
јаничар		орда	топ
јаничарски		ордија	топуз
јатаган			торба
јеглени			турбан
јефтин			турковати
јок			тутун
	К	падиша	
		палош	Ћ
		памук	ћаба
		папуче	ћафир
		па̀ра	ћеиф
кавурит се каури		паћи	ћенар
кавурка		паша	ћеса
кавурски		пашалук	Ђеџај-паша
кадре		пеливан	ћилим
казан		пенџери	ћитап
калдрма		перџин	
калиф		песијанса	
кантар		песијанска	Ф
капџиџија		пешкеш	фајда
караула		покавурити се	ферман
касапниша		потурица	фуџара

X	хила хурије	Ц
хазна		џамија
хаирли		џебана
хајде		џебана
хајдуци		џејмен
хајдуштво	Ч	
хајтер		
хакан	чакшире	Ш
халал	челебија	
халат	челик	шаитан
харем	челиков	шатор
хат	чобани	шеријат
хатурина	чоходар	шећер

Осим личних (и географских) властитих имена, које смо већ раније исказали, из укупнога броја турцизама можемо сад издвојити лексеме које спадају у одређене *тематске* области: то је веома значајно за удио турцизама у Његошевом пјесничком рјечнику и за њихово значењско-стилско функционисање у ткиву овога спјева. Свака подјела на тематске (лексичке) области неизбјежно је условна и субјективна. Истовремено свака таква подјела довољна је да се њоме илуструје распоред лексичких јединица у неком тексту. Стога овдје нудим сљедећу подјелу на тематске области:

I — ВЈЕРСКИ ЖИВОТ И ОБИЧАЈИ, ОРИЈЕНТАЛНИ НАЧИН ЖИВОТА

Алах, авдес, ала-била, ћитап, ћаба, дин, дин-душманин, ћафир, џамија, џејмен, халал, хурија, инцил, исламски, кибла, кавур(ка), кијамет, курбан, коран, мечит, мусаф, мунара, шеријат, шаитан, тан-дариха, теспих...

II — ВОЈСКА, ОРУЖЈЕ И РАТНА ОПРЕМА

арамбаша, барјак, баша, баљумез, чоходар, душманин, џебеана, џебана, хајдуци, јатаган, јаничар, кула, караула, мегдан, мејдан, палаш, риџал, румели, валеси, сераскјер, шатор, топ, топуз, татар, токе, валис, везир, већил...

III — ЖИВОТИЊЕ, КОЊИ И КОЊСКА ОПРЕМА:

аиван, хат, хатурина, халат...

IV — БИЉКЕ И ЖИВОТИЊЕ, МИТСКА БИЋА

папагај, хурија, кафа, памук...

V — ХРАНА И ПИЋЕ, ПОСУЂЕ

казан, ракија, сахан, тепсија, тутун, шећер...

VI — ОДЈЕЋА И УКРАСИ НА ЊОЈ, ПОСТЕЉИНА

бињиш, ћилим, чакшире, марама, палуче, софра, турбан...

VII — МАТЕРИЈАЛИ

челик, алмаз, мрамор, памук, срма, сичан,...

VIII — ДРЖАВНА УПРАВА

ћенар, девлет, диван, ферман, хазна, нахија, пашалук, раја, сарај, санџак...

IX — МЈЕРЕ

ока, пара...

X — ТЕХНИЧКИ ТЕРМИНИ И СПРАВЕ

бунар, цемџа, кула, калдрма, кантар...

XI — ЗАНИМАЊЕ, ТИТУЛЕ И ВРШИОЦИ РАДЊЕ:

ација, ага, арамбаџа, ашчија, барјактар, баша, бекрија, чоходар, чељебија, паша, чобанин, делија, еџим, ефендија, измеџар, иман, калиф, капиџија, муезин, мула, хоџа, падиша, пеливан, риџал, сердар, везир, веџил, занатлија...

Овдје смо исказали само најфреквентније турцизме у овоме дјелу, а њих заправо има знатно више. Егземплификација треба само да олакша сналажење у овој компоненти Његошеве пјесничке лексике. Ако сад пажљивије размотримо све турцизме који су овдје презентирани, лако ћемо запазити да су многи од њих присутни и у нашем свакидашњем говору, па чак и у самом књижевном језику. Ево неколико таквих примјера: *ама, аферим, барјак, баш, бадава, будалити, будала, белај, барем, бабо, бунар, бекрија, бегенсати, челик, џеџ, џамија, џилим, чобанин, дуџан, фуџара, шатор, шеџер, занат*...

У оним нашим крајевима гдје живи знатан број муслимана, на примјер у БиХ, број оваквих турцизама је увећан, јер му се придружује и извјесна количина оних турцизама који припадају тематској области исламске вјере и њених институција. Због тога је број турцизама у таквим срединама увећан, па има и знатнији удио у експресивности свакидашњег говора и усменог приповиједања.

Истичемо, даље, да у слоју турцизама из »Лажног цара Шћепана Малога« има повелик број оних који су нам познати из народне поезије, епске и лирске. То су заправо поетизми у нашим народним умотворинама. Као такви они су одавно освјештани у пјесничком језику, па су у тој функцији постали тешко замјениви и неизбјежни (*јатаган, делија, шатор, мејдан, кула, барјак*...).

Вриједно је поменути да међу турцизмима из овога спјева има релативно доста *изведеница*: *челикове* (споне), *песијанска* (сила), *потурчити се, прејевтин, касапница, будалити, хатурина, турковати, измеџар, покавурити се, топузина*... Неки турцизми у овоме тексту најчешће се појављују у фразеолошким спојевима (*мусафа ми, амана ти, чинити измет, чинити аман*...). Присутни су и суфикси турскога поријекла, и то баш они који су се одржали и у нашем књижевном језику: *-џија, -луџ, -лија* (капиџија, занатлија, папалук, итд.). Ваља још истаћи да се многи турцизми у овоме тексту одају својом творбеном грађом као сложенце или полусложенице: *Арслановић-ага, арамбаџа, Абдул-Хамид, беглербег, Ђеџај-паша, Ђанбен-џана, Караџа, дин-дуџманин, румели-валеси, Парашам, Махмутбеговић*...

Из досадашњег излагања оцртавају се сљедећи закључци:

1) У »Лажном цару Шћепану Малом« има *знатно више* турцизма неголи у »Горском вијенцу«. ⁴ Та се чињеница не може објаснити само већим обимом првога спјева, већ и тиме што у »Лажном цару...« има више *'дејствујућих лица'* исламске вјере него у »Горском вијенцу«.

2) Турцизми у нашем језику уопште имају упориште у пучком говору, нарочито међу исламизираним балканским Словенима. Одатле они улазе и у књижевни језик, па онда и у Његошев пјеснички израз.

3) Турцизми имају значајно упориште и у нашим народним умотворинама, посебно у поезији. Отуд продиру и у књижевни језик, па и у пјеснички израз појединих стваралаца.

4) Код Његоша су турцизми, наравно, строго у функцији пјесничког израза. Ово се најбоље види по томе што турцизми у спјеву нису *механички (равномјерно) распоређени у свим „дејствијима“*: њихова употреба *нагло опада у репликама „дејствујућих“ лица хришћанске вјере, а расте у репликама персонажа исламске вјере.*

5) У науци о језику познато је да се ријечи страног поријекла у неком језику крећу по двјема различитим стазама: а) по линији сублимације или узвишености, б) по линији деградације или снижавања. Његошев омиљени турцизам *аманет* спадао би у први претинац, велик број осталих турцизама спадао би у други претинац (на примјер, *измећар*). Уопште у неком језику мали број позајмљених ријечи доспијева у први претинац, а претежан број укључује се у други претинац.

Према томе, турцизми у нашем језику, као слој позајмљене лексике, одликују се *изразитом експресивношћу*, што је Његош као даровит пјесник лако осјетио и *послужио се* том њиховом особином. Тиме се, донекле, објашњава и чињеница што су и у овом Његошевом дјелу многи турцизми употријебљени *фигуративно*, у своје пренесеном значењу. Истински стваралац знаће увијек да нађе праву мјеру у употреби страних ријечи у свом изразу, јер она приближно мора одговарати ономе стању — какво је у општенародном језику, иначе ће та употреба постати техничким маниром.

⁴ Уп. Дабић, *цит. д.*, посебно стр. 14—15.

ТУРЦИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИИ П. П. НЕГОША *ЛЖЕЦАРЬ ЩЕПАН МАЛЫЙ*

Резюме

В этой статье автор рассматривает лексический пласт турцизмов в произведении П. П. Негоша *Лжецарь Щепан Малый*. Примечательно, что в *Луче микрокозма* турцизмы очень слабо представлены, их почти совсем нет в этом произведении. Правда, в *Луче микрокозма* широко представлены славянизмы и русизмы. С другой же стороны, в *Горном венце* и в *Лжецаре Щепане Малом* представлено очень много турцизмов.

Автор пришёл к выводу, что это вызвано до некоторой степени жанром произведения: в отличие от *Лучи микрокозма*, произведение *Лжецарь Щепан Малый* состоит из диалогов, в которых принимает участие значительное число мусульман славянского происхождения. При этом автор чётко отличает турцизмы поэта от турцизмов персонажей. Статья задумана как скромный вклад в исследование языка величайшего югославского поэта.